

OKO REVIZIJE ISKOPINA U BISKUPIJI

U 57. knjizi Ljetopisa Jugoslavenske akademije objavio sam izvještaj o reviziji iskopina, koje sam g. 1950. izveo u Biskupiji kod Knina. Iako se čini, da je izvještaj prilično opsežan, on još uvijek nije detaljan niti je načinjen, da bude iscrpan, jer sam u njemu sumarno iznio nove rezultate i tek sam se usput osvrnuo na neka pitanja, koja prije nisu bila jasna ili su bila sporna, a ostalo sam ostavio za naumljene publikacije, u kojima ću iznijeti sve što se tiče pojedinog objekta, pa odnosilo se to na prvašnje ili najnovije rezultate. Tu sam dao izvještaj o dvjema lokalitetima: Crkvini i Katića Bajamima. Na prednji dio izvještaja, na Crkvinu osvrnuo se dr. Ljubo Karaman u članku »O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina«, koji je izišao u prošlom broju ovog časopisa. Kako između dra. Karamana i mene ima nesporazuma, pa i razilaženja u pojedinim izlaganjima, osjećam se ponukanim da mu ovdje odgovorim, pri čemu ću se pridržavati reda, kako ga, uglavnom, nameće njegov članak.

Karaman se dotakao tipologije grobova. Odmah moram istaći, da kod nas u Dalmaciji pitanje tipologije i kronologije grobova još nije svršen čin, nego je ostalo dosta neriješena, bez čega je – barem ne u ovolikoj mjeri – moglo biti, da je stara

i promjenama, koje su pratile pronalaskе. Prvi vidan korak u tom pravcu načinio je Karaman, kad je g. 1936. u Majdanu i g. 1938. i 1939. u Mravincima vršio iskapanja starohrvatskih nekropola, i rastvorenijih očiju pazio na otkrića pa publicirao jedan¹ i drugi² nalaz. Autor je naročito u drugom dijelu druge radnje naćeo pitanje kronološke i tipološke sistematizacije starohrvat-

¹ Lj. Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina. Posebno izdanje »Bihaća« hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu. Separatni otisak iz Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku sv. LI, Split 1936.

² Lj. Karaman. Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knjiga 268, umjetničkog razreda 4, Zagreb MCMXL.

skih grobova, pri čemu mu se pružila prigoda da se okoristi još i trećim lokalitetom, koji se otkopavao upravo, kad su svršili radovi u Mravincima, a to je bilo na Bukorovića podvornici u Biskupiji. Nema nikakve dvojbe, da je to bio poduzetan pothvat, u koji je Karaman uložio mnogo napora i spreme, naročito kad se uzmu u obzir mršavi, rasijani, pa i konfuzni podaci o ranijim nalazima,

bova i popratnim nalazima priloga u njima dao sintezu i tipološku shemu starohrvatskih grobova u Dalmaciji. Doista je bilo prilično smiono praviti to na osnovu pažljivog zapažanja samo kod tri lokaliteta, kad se zna, da skoro nema novog otkapanja bez kojeg iznenađenja. No ipak je trebalo početi, i to je učinio prvi Karaman. Stoga će njegov pionirski rad ostati na svojoj cijeni i ništa mu ne će smetati, ako sukcesivni nalazi pa i znatno izmijene neke postavke u njemu, na što je – nauci za volju – spreman svaki predan naučni radnik.

Iste godine, 1939., kad su završili radovi u Biskupiji, dao sam informativan prikaz

i tu sam, dok još nije postojala nikakva sistematizacija starohrvatskih grobova u Dalmaciji, izložio, da postoje tri tipa grobova po ovom kronološkom redu: prosta raka, ovalni i trapezasti, ali sam sve pripisao razdoblju od XI. do XIV. stoljeća. Na takav kriterij djelovalo

kako sam se tu izrazio: »Nije bio bogat nalaz grobnih priloga, kao što to biva u grobovima IX. i X. stoljeća«, odnosno, kako je Karaman prije rekao: »U XI. vijeku u Dalmatinskoj Hrvatskoj predmeti u grobovima postaju rjeđi, a njihova

mjenja u grobovima XI. stoljeća u tome, što u njima gotovo nema predmeta«. ⁴

No važan preokret u pitanju podataka nastao je poslije Oslobođenja, kad se poslije tolikog zastoja razmahao

se uoče i druge pojedinosti. Nekropole su se iskapale u Pidrrazi kod Novigrada, u Brnazima i na vrelu Cetine kod Sinja.

Pritom se budno pazilo na popratne pojave, pa su se zapazili i drugi momenti, koji nisu bili u skladu sa dotadašnjim postavkama. Tako je na pr. data prilika, da se studira odnos rake i grobne obzide u njoj, što je opovrglo šljeni

osnovnog oblika ovalnog groba, te se konstatiralo, da se pritom pridržavalo principa, da grob bude ovalan, ali da to nije jednako išlo od ruke, pa se na pr. oval to jače ispoljio, što je obložno kamenje

nijim kamenjem bliže oblaže tijelo, i ono ostavlja izrazitiju krivulju ovala. Osim toga djelovao je i položaj ruku na više ili manje istaknut oblik ovala, jer ako su ruke bile prekrštene, to su istureni lakti djelovali na veću krivulju nego ispružene ruke. Zapazilo se, da među ovalnim postoje i drugi tipovi istovremenih grobova, kao što su oni s poklopicama na »dvije vode«. Pazilo se na vrstu nakita i drugih priloga u odnosu na oblik groba i t. d. Sve to nije odjednom moglo biti objelodanjeno, pa čeka još i na analogne potvrde, da

³ Starohrvatsko groblje na Majdanu, str. 14 i slično na str. 25.

⁴ Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima str. 36.

⁵ S. Gunjača, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje. Starohrvatska prosvjeta III. serija, sv. 2. Zagreb 1952, str. 66.

se ne bi prerano iz djelomičnih pretpostavaka zaključilo što na račun općenitosti, kako bi se polučile čvršće tvrdnje, da one ne bi bile toliko podložne iznenađenjima sukcesivnih otkrića.

Kad sam g. 1948. napisao radnju »Četvrta starohrvatska crkva«,⁶ koju ovdje Karaman uzima u obzir, već je bilo iskrslo dosta novoga. Presudan je bio nalaz novca

nastom grobu u Brnazima, što sam iznio u prošlom broju ovog časopisa u radnji »Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima«. Taj podatak sam dao dru. Vinskomu, koji se njime djelomično koristio,⁷ dok je nalaz vidjelo nekoliko kolega, a g. 1953. i sâm g. Karaman. Nalaz novca u grobu uzima drugo mjesto u rangu kronološke dokumentacije – iza pismene datacije groba (na pr. na sarkofagu kraljice Jelene) – iako je to glavni podatak za terminus ante quem non. Brnaški nalaz temeljito je poljuljao dotadašnje kronološke postavke, naročito one,

laza i vrste nakita. Tako nijesu mogle ostati dalje na snazi tvrdnje, da se nakit u grobovima ne javlja poslije XI. st. Tu se jasno vidi, kako još usred XIV. stoljeća nalazimo baš onaj

datirao u IX. i X. stoljeće.⁸ Sada je jasno, da moramo revidirati mišljenje o prestanku nalaza nakita u grobovima poslije XI. stoljeća i prema tomu barem neke od brojnih tipova i varijanti nakita kronološki pomaknuti na ovamo. S druge strane našli smo potvrdu i za vrijeme upotrebe pačetvrtastog groba u XIV. stoljeću. A činjenica, što se doista u ovalnim grobovima susreće dosta nakita, koji je, sada znamo, kasnijeg datuma nego se držalo, povlači zaključak, da i ovalni tip groba prelazi XI. stoljeće, te se time ponešto čiste nejasnoće u Karamanovim navodima u pogledu trajanja tog oblika grobova.⁹

Sve sam ovo imao na umu, kad sam pisao pomenutu radnju, u kojoj me još i raznolik oblik grobova sam po sebi naveo, da nešto rečem u pogledu tipologije, pa sam tako protegao ovalni

njega sam nastavio trapezasti, koji – do protudokaza sa pačetvrtastim držeći, da se u isto vrijeme mogu javljati obje varijante. Imajući na umu nalaz novca iz XIV. stoljeća

reći, da tek otada nastaju takvi grobovi, pa sam odrezao stoljećem, svakako u duhu svega, što sam rekao: »Dakako da se ova tipološka podjela ne smije strikte ugrađivati u odsječeni vremenski okvir. Ovdje ondje

⁶ Radnja je na početku g. 1949. bila predana za drugi broj Historijskog zbornika, no redaktor je nije uvrstio u građu s motivacijom, da već ima dosta arheološkog gradiva, što mijenja karakter glasila. Radnja je zatim bila primljena za II. sv. Starohrvatske prosvjete, koji je dugo čekao u štampi (1952).

⁷ Z. Vinski, Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 1, Zagreb 1949. str. 35. i nota 27.

⁸ »Ali ove starohrvatske naušnice IX. i X. vijeka (tabla XIX–XXII)«. Starohrvatsko groblje na Majdanu, str. 20. Varijanta naušnica, o kojima je riječ, nalazi se na tabli XXI. – Takva naušnica također je prikazana u radnji »Iskopine društva Bihaća u Mravincima« (treća na slici 25. str. 27), pod kojom stoji podnaslov »Glavni tipovi starohrvatskih naušnica IX–X. stoljeća«.

⁹ Karaman, Iskopine u Mravincima, str. 2, 6, 25, 30 i 36.

¹⁰ Na str. 64. stoji: »iz razdoblja IX–XII.

nju umjesto IX–XIII. stoljeća, kako se dosledno vidi na str. 66, gdje, kad je govor o trapezastim grobovima, stoji »To je najkasniji tip grobova (razumije se na tom nalazištu), nastavlja se na ovalna, a pripada razdoblju od XIII–XV. stoljeća«.

mogao je po koji grob u periodu prevladivanja kasnijeg tipa biti građen tehnikom prethodnoga, i prodiranja mlađeg tipa, pa poneki grobovi obaju tipova mogu meni.«¹¹ Veliki hijatus, koji je zjapio staje nakit, do novog kronološkog podatka iz XIV. stoljeća, ovlastio me, da u njemu negdje postavim granicu, pa sam to učinio prilično smiono i tu u tmici povukao trajanje ovalnih grobova jedno stoljeće naprijed. Međutim revizijom iskopina u Biskupiji pojavio se nov momenat, a to je nalaz prelaznog tipa groba iz ovalnog u pačetvorinasti, pa kako se u jednom i u drugom pronašao novac istog dužda P. Gradeniga (1287-1311), time se pokazalo, da sam u micanju te granice bio preoprezan, jer ona ide još jedno stoljeće dalje.

Nalaz istovremenog novca godine 1950. jest upravo željeni podatak za čvršću kronološku determinaciju, vremenske pripadnosti određenog tipa nakita, pa to vrijedi mnogo više od sudova o vremenskoj pripadnosti grobova stečenih na osnovu pretpostavljene datacije grobnih priloga. Zato, dok ne nađemo drugog dokaza, moramo držati, da se to miješanje i uporedno javljanje zbilo oko osvita XIV. stoljeća, što prihvaća i Karaman. Ovo ništa ne pomućuje navod, što se u Cetini uz ovalne

Samo je razlika u tome, što su se iz sličnih premisa stvorili drukčiji zaključci: Karamanov, kojim sebi dopušta mogućnost, da grobove prelaznog oblika spušta prema dolje k ovalnima držeći, da su ovalni stari, kako se držalo prije, i moj, kojim granicu ovalnih grobova dižem prema gore i tom gornjem periodu pripisujem miješanje drugog, prelaznog čije, kad sam zatekao isti novac u jednom i u drugom tipu.

Karaman se u svom osvrtnu podulje zabavio pitanjem apsida je nasuprot mojoj tvrdnji, da bazilika nije imala apsida kao osobite građevne česti, postavio vjerojatnost, da je navodno bazilika imala pravokutnu vanjsku apsidu. On najprije kaže, da ne znači mnogo i da ne može biti presudno to, što je čitavo vanjsko lice istočnog zida crkve mirna izgleda i što nema vidljivih znakova povezanosti tog zida (u florisu zid *a*1 sa zidnim blokom *d*). Ja još uvijek tvrdim, da je veoma važno, i da se kod preostataka arhitekture veoma pazi na to, u kakvu su odnosu zidovi; da li su organski povezani ili su prislonjeni jedan na drugi. To je itekako presudno za apsidu, jer znamo, da se apsida svugdje organski vezala sa začelnim zidom crkve. Štaviše apsida ee zbog toga, što je to statički osjetljiva čest osim organskog zidanja negdje pravila i deblja pri sastavcima sa začelnim zidom (Lopuška glavica). Ili je zbog nje kao i zbog pritiska crkvenog svoda začelni zid crkve bio negdje izrađen dvostrukom debljinom (Četvrta crkva u Biskupiji). Čak, ka s produživanja crkve na njenoj začelnoj strani naknadno pravila, nastojalo se novu apsidu organski povezati sa starim zidovima crkve (Sv. Spas na Vrelu Cetine). A organsko vezanje mora ostaviti traga u ostacima bilo stršćim kamenjem, koje je iz jednog zida prelazilo u drugi, bilo udubinom u zidu koju je upadao kamen iz drugog organski vezanog zida. Dakle ni u jednom slučaju zid ne ostaje miran, a naš zid *a*1 sa svojim organskim produžetkom *h*

¹¹ Gunjača, o. c. str. 64.

je svugdje sa vanjske strane miran, pa to u našem pitanju ipak mnogo znači. Radi toga sam zaključio, da na zidu *a*₁ nema znakova povezanosti – razumije se organske – ne samo na položaju prema bloku *d*, nego nigdje izvana, pa stoga blok *d* nije pripadao starijoj bazilici i da ovdje »ipak treba voditi računa o tome, da se je kasnija crkva sv. Luke nalazila u istom pravcu, pa bi to mogao biti njen ostatak«. ¹²

se može ra

stije na tom mjestu prave. To više, što imamo dokaza, da su za trajanja crkve sv. Luke bile podignute i druge dvije prostorije, koje je Marun okrstio »kućercima« ¹³. Uostalom

i drugu mogućnost, samo nju treba nečim vjerojatnim potkrijepiti. Ali jedno je isključeno, a to je, da je taj zid *d* ostatak četverouglaste apside prvotne bazilike.

Karaman mi spočitava što nijesam uzeo u obzir drugu mogućnost, a ta bi bila, da je blok *d* ostatak starohrvatske apside, a srednji dio istočnog zida *a*₁ ostatak crkve sv. Luke iz turskog doba. Ja to nisam nikako mogao uzeti u obzir s dva razloga. Prvo, zato što zid *a*₁ sav čini kompaktnu, organski povezanu masu ne samo sa ostalim osnovnim zidovima bazilike, nego se još ski produžuje u zid *h*. ¹⁴ Nema, dakle, nigdje znaka dopunskom zidanju istočnog zida. Drugo, pred tim segmentom zida *a*₁ stoje neorganski prislonjeni dočeci zidova unutar bazilike (*c*, *c*₁) isto onako, kako stoje neorganski povezani njihovi počeci, a to su piloni uz zid *a*, po čemu se vidi, da su se unutrašnji zidovi crkve naknadno pravili. To znači, da su se oni naslanjali na već postojeće površine osnovnog četvrtastog bloka crkve, kojemu nedvojbeno pripada sav zid *a*₁. Stoga po istom kriteriju ne ćemo dvojiti, da li je pendent zidu *a*₁, t. j. zid *a* u sredini naknadno dozidan, kao ni bilo koji od preostala dva osnovna zida bazilike. S ovih razloga je jasno, da pored postojećeg osnovnog zida *a*₁ nije mogla stajati apsida na onom mjestu, koje joj pripisuje Karaman.

Iako je poslije ovoga suvišan svaki dalji osvrt u ovom pitanju, ipak mi je dužnost, da se dotaknem autentičnosti Karamanova izvora, doduše ne citiranog pasusa iz njega, nego drugih okolnosti, koje bacaju drukčije svijetlo i općenito slabe njegovu vjerodostojnost. Karaman svoje tvrdnje oslanja na Marunovim bilješkama. Ja sam upozorio na to, da su te bilješke sastavljene kasnije, kad je štošta moglo guće snaći, da se dobiva mutan i nepotpun pregled, i to uz mučan napor. ¹⁵ Smatrao sam i smatram, da moram biti obazriv prema velikim zaslugama ovog pionira silio da rečem nešto više.

¹² Gunjača, Revizija, str. 23.

¹³ Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od god. 1885.–1890. Vjestnik h. a. d. XIII, str. 64.

¹⁴ Zid *h* je u nacrtu drukčije okršten samo za to, što su pendent zidova *a*₁ i *h* na drukčijem položaju, što vjerujem, nije sretno, ali je zbog lakšeg snalaženja bilo nužno, i to se ima drukčije obrazlagati u iscrpnijoj radnji nego je taj izvještaj.

¹⁵ Gunjača, Revizija str. 10, 11.

¹⁶ Gunjača, o c. str. 46.

Marunovi prvi radovi, diletantizmu, kako to sam Marun iskreno priznaje.¹⁷ Sve, što on piše u bilješkama, napisao je prvih godina svoga rada na tom objektu, a taj rad je počeo niti punu godinu dana poslije rada na Kapitolu, kad je postradala jedna apsida bazilike, za koju sam kaže: »Apsida treća bi g. 1885. doduše uslijed raskopavanja grobova porušena. Ovom porušenju bio sam prisutan, te se tad nije dalo zaključiti, da je to apsida, jer se nijesu vidjeli ostali zidovi bazilike«. ¹⁸ Upozorio sam na to, kako on nazivlje istočni brod bazilike u Crkvini. A kako može biti »istočni brod« u trobrodnoj bazilici, koja je orijentirana prema istoku? Marun kaže, da radnici »potražuju zidove pred crkvicom u pravcu zadnjeg pilona«. ¹⁹ Kad se radi pred crkvicom, onda to nijesu zadnji, nego prvi piloni. On piše i ovo: »Za kakve zidove pobočnih brodova, a osobito atria ne bijaše vidljiva znaka, što je sve pod zemljom bilo zakopano«. ²⁰ Ono, što ovdje zove atrijem, kasnije pripisuje »istočnom« brodu bazilike, ²¹ dok u dnevniku opet stoji »u atriu u apsidi do istoka našlo se grobova, koji također odaju kasniju dobu, zatim ulazilo se naprijed u absidu i našao se jedan sarkofag«. ²²

Sve se to ustvari tiče prostorije pred crkvom sa strane zvonika, i on nju naziva sad atrijem, sad istočnim brodom, sad apsidom (pred crkvom!), a kasnije kapelom ili mrtva

Ne znam na primjer, na što bi se na osnovu takvog izlaganja mogao primijeniti njegov navod: »isti dan u bazilici u *glavnoj apsidi* našasta je jedna bronzana i lijepo izrađena mala petlja«. ²⁴ Da li na prostor ispod zvonika, jer su mu one pobočne prostorije apsida, a ova kao centralna bila bi »glavna«, ili na pravu apsidu, iz čega, kad je ona već »glavna«, izlazi, da je bilo i lateralnih, svakako još dvije, već prema svakom brodu. Sad, kako to, da je i na ovom mjestu njihove rastvore zastirao zid da i na ovim položajima zid *at* nije izvoran, gdje nije bilo kasnije crkve sv. Luke? Toliko, novim navodima, i budući da se na njih nijesam mogao slijepo pouzdati, priznajem, da su mi i oni dali podstreka za reviziju.

¹⁷ »autor ovog članka (= Marun) mimo svaku stručnu kvalifikaciju ... morao se toga predjedništva (= Odbora za istraživanje spomenika u kninskoj okolici) primiti«. Ili: »Čitav ovaj Odbor zajedno sa naučnim izvjestiteljem nije imao nikakve arheološke sprema, tako da nijedan u epigrafiji nije znao čitati najjednostavnije skraćence, kao što bi na pr. bila D(is) M(anibus)«. Marun, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina sa pisanom uspomenom kneza Mutimira. Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927, str. 10.

¹⁸ C. M. Iveković, Kapitul kraj Knina, Starohrvatska prosvjeta, nova serija I. Zagreb-Knin 1927, str. 262.

¹⁹ Marun, Bilješke kroz starinarske iskopine u kninskoj okolici od godine 1885 do 1890, Vijestnik h. a. d. XII. Zagreb 1890, str. 143.

²⁰ Marun, o. c. str. 141.

²¹ Spominjući rad ispred crkvice (sv. Luke) kaže: »Nije bilo trudno naći prekinutu nit zidova, koji iako su dublje u zemlji ležali, ipak su u temelju cjelokupni. Našasti zid služio je kaži putom kako da se nastavi razkopavanjem. Tim pravcem ogolilo se dva mt. duga zida pak se susrelo na zidu grob kasnije dobe, a iza groba otvorila se široka vrata, koja uvadjala u istočni brod bazilike«. o. c. str. 143.

²² Starinarski dnevnik B u arhivu Muzeja hrvatskih starina pod datumom od 30. III. 1899.

²³ Marun, Bilješke. Ed. c. XIII. Zagreb 1891, str. 63.

²⁴ Redovito izvješće Kninskog starinarskog društva. Vijestnik h. a. d. XIII. Zagreb 1891, str. 62.

Tek se Bulić konkretno izjasnio, da su se u Biskupiji otkrili ostaci crkve na tri broda sa *jednom apsidom*,²⁵ a godine 1893. izjasnio se i Marun, da je crkva imala jednu apsidu.²⁶ Međutim nigdje se ne kaže, kakva je ona oblika, gdje joj je točno položaj i što je od nje ostalo, a pogotovu se nikad i nigdje nije spomenuo onaj zidni blok *d*. Štaviše, kad Bulić govori o dužini crkve, kaže, da njena dužina s apsidom iznosi 32,65 m. Takvoj mjeri može odgovarati samo crkva s dogradnjom pred pročeljem, i to bez atriya, što znači, da se tu nije uračunao blok *d*, a da su za njega bili smatrali da pripada apsidi, ne bi bilo razloga kad se već kaže »ostanci crkve na tri broda s jednom apsidom, koje *ukupno* dužina iznosi 32,65 m, a širina 13,25 m«. ²⁷ — da i on ne bude tu uračunat, te bi se onda morala navesti dužina od 36, a s atrijem preko 40 metara. Ja nisam

se Buliću i Marunu možda činilo čudnovato pronaći baziliku bez apside, a nesigurno tvrditi, da joj se ostatak nalazi u onom bloku *d*, i da se problem izbjegao time, što se apsida samo spomenula.²⁸ Ako se iz ovako zamućene vode daje išta izbistriti, onda ne može izići drugo nego da je i Bulić držao, da se radi o nutarnjoj apsidi, kad apsidu spominje, a uklapa je u mjeru, koja samo tome odgovara.

Ne shvaćam, zašto Karaman toliko insistira na Marunovu navodu, da je zid crkve sv. Luke završavao ondje, gdje to Marun kaže, kad nijesam ni ja govorio protiv toga. Ako sam se hipotetično izrazio, da bi zid *d* mogao biti ostatak crkve sv. Luke, to ne premješta završni zid te crkve onkraj istočnog zida *a1* starohrvatske bazilike,

što dodati, i za to bi pripadao njoj, njenom doba, kao što su pripadali »kućerci«. Ne znam, zašto to nije moglo biti dodano, kad nema tragova organskog vezanja na zidu *a1* prema bloku *d*, a taj se nalazi u osi južnog zida crkve sv. Luke (= zid *c1* starije bazilike). S tim bi još većeg razloga imao onaj upadljivi izraz Vinjalićev, da je crkva sv. Luke »bislunga«. A baš činjenica, da se crkva sv. Luke završavala na zidu *a1*, govori na drugi način protiv Karamanove alternative. Naime ta crkva, kao krpež na brzu ruku zaposjela je sve postojeće temelje ruševina stare bazilike, a samo ondje, gdje tih temelja nije bilo (kao između pilona u srednjem brodu), dizao se iz temelja njen vlastiti skrpljeni zid. Prema tome, crkva sv. Luke sjela je na ostatke izvornog zida *a1*, kao što je na pilone, ostale bočne zidove srednjeg broda i pročelnog zida *a*. Zato uz već rečeno nije pored izvornog zida *a1* mogla postojati apsida izvan njega, a da je sve drukčije bilo, ne bi onda bilo razloga, da se i apsida ne adaptira, jer bi njen četverouglasti oblik i striktno pridržavanje pravca bočnih zidova crkve sv. Luke bili dovoljni stičnj crkveni oblici, što se prakticiralo zbog Turaka.

Marun

predaleko, kad kaže, da su zidovi, i to u prvom stanju otkopa nad zemljom, pri vrhu stršili, visoko 1,5 metra, a kasnije je dizao još dva sloja, pa se tek u

²⁵ Treća glavna skupština Kninskog starinarskog društva. Zagreb 1899, str. 28.

²⁶ Spomen knjiga otvora Muzeja hrvatskih spomenika. Zagreb 1894, str. 68.

²⁷ Treća glavna skupština ... str. 28.

²⁸ Gunjača, Revizija ... str. 23.

»drugom naslagu« našlo »teracano tlo«. ²⁹ Dakle tu je visina zidova nad temeljem morala biti još i veća, a danas ti zidovi jo 85 centimetara. Uklonio je bez sumnje i štošta originalno, kao na pr. gornje dijelove pilona, pa nam je time bez dvojbe oduzeo koji važan elemenat. Spomenut ću samo, da on izričito kaže, kako na pročelju nije našao tragova originalnih vratiju, ³⁰ a u crtaoci, u kojoj su Zlatović i on pravili zabilješke, nalazi se od treće ruke veoma grubo nabačena skica bazilike s naslovom »kvine« i jedinim tekstom »a muro fuori le fondamenta«. ³¹ Taj je anonimus nasred pročelja na zidu *a* naglasio otvor i napisao »porta«. Vrata su morala pripadati prvotnoj crkvi, kad je ona sv. Luke imala vratašca na južnom bočnom zidu. A tomu nema ni

jamačno uklonjeno kod skidanja »dopunjaka«. U ovom možemo dobiti još jedan dokaz o tome, kako se malo možemo osloniti na Marunove podatke.

S time u vezi htio sam reći i to, da je možda postojao kakav otvor odnosno njegovi tragovi na začelnom zidu crkvice sv. Luke dograđenom na temelju zida *a1*, a da ga Marun nije spomenuo, valjda ni ugledao, što bi išlo u prilog

mojoj dati sakristiji, jer ta traži komunikaciju s crkvom kroz ostaci biti i začepljeni, kao što su bila i ona spomenuta glavna, »uzahna vratašca i *skrpljena* davnijim gradivom«, ³² pozornost, kao ni kod onih elemenata na originalnim vratima, za koja je da pače tvrdio: »Na pročelju ne nadosmo vrata«.

Moram reći, da mi nije razumljiv Karamanov navod, da deni istočni zid crkvice sv. Luke nešto uži od širine srednjeg broda, na ruševinama kojeg je crkvice bila građena, i to »3 m mjesto 4,50 m«, jer da se ponekada kod trobrodskih bazilika ponešto suzuje ulaz iz apsidu. Na priloženom nacrtu uvedena je orijentacija lokaliteta, pa se i po njoj zna, koji je to istočni zid, i vidi se, da je on potpuno jednak te oba segmenta određuju širinu srednjeg broda, a kako su o nako duga, i to oko 4,5 metra, a oko te mjere kreće se i sva širina broda, nigdje ne vidimo razl

da se baš na širinu tog broda nije odrazila nepravilnost osnovne pačetvorin i crkve, kao kod sjeverne lađe ³³ i objasnio, da to, uz ostalo, pripada još nerazvijenom i neustaljenom građevnom redu ³⁴. Stoga Karamanov navod o suzivanju ulaza iz broda u središnju apsidu otpada skupa s potkrijepom, koju je u sebi nosio u prilog postojanju vanjske apside.

Što se tiče njegove tvrdnje, da bazilika bez apside nema prave analogije u starohrvatskom graditeljstvu Dalmacije, ja sam naveo analogiju sa sv. Petrom u Zadru ³⁵ koje tloriš Karaman prenosi u svojoj »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«. Uostalom pomanjkanje analogije nije nikakav dokaz, postojalo. Kod nas je i sv. Petar u Zadru bio osamljen slučaj u tom p

²⁹ Marun, Bilješke Ed. c. XII, str. 144.

³⁰ Sravni Karamanov izvadak iz Marunova teksta.

³¹ Teka se nalazi u arhivu Muzeja hrvatskih starina u Splitu.

³² Sravni Karamanov izvadak iz Marunova teksta.

³³ Gunjača, Revizija ... str. 21.

³⁴ Gunjača, o. c. str. 27.

³⁵ Gunjača, o. c. str. 24.

pa je sada dobio neku analogiju. Priznat ćemo, da ima baš u starohrvatskom graditelj-
ne dobije analogija.

Prelazimo sada na pitanje dviju crkava na Crkvini. postojale dvije alternative u tom pogledu: prva, da se radi o starijem i mlađem namještaju iz iste crkve, koja je u svojoj unutrašnjosti u toku vremena preuređivana i snabdijevana novim namještajem, i druga, da se radi o ostacima dviju crkava iz različitog vremena. U konkretnom slučaju nigdje nije bila zapisana nikakva alternativa nego samo tvrdnje, da su postojale dvije crkve, i to Bulićeva,³⁶ a zatim Karamanova.³⁷ Ja sam se davno prije revizije stao pitati, kako to, da se na osnovu vidljive vremenske razlike u crkvenom namještaju

konkretno: da je slučajno godine 1667. zahvatio potres Split onako, kao je Dubrovnik, pa stradala stolna crkva sv. Duje, i da su se onda poslije dva stoljeća nad ruševinama stala vršiti arheološka

pronašli kompozitni kapiteli IV. stoljeća, dijelovi romaničke propovijedaonice iz XIII. stoljeća, kasnogotički Boninov oltar iz XV. stoljeća i t. d., a da o cijelom objektu nemamo pismenih podataka, da li bi se onda na osnovu tih nalaza moglo govoriti o postojanju više arhitektura, evo, u raznim stoljećima? Sud je zaista jednostavan, ali dovoljan da potencira akribiju, pa da se pri reviziji o tome vodi mnogo računa i onda na osnovu činjenice, što se zaista nije našlo ni traga drugom zdanju zaključiti, da se tu ne radi o drugoj starohrvatskoj

mještaj kao na pr. kod crkve sv. Duje u Splitu.

Ne bih se složio s Karamanom, da ovdje negativne konstatacije nemaju u punom smislu kategoričnu vrijednost. Istina, može se dogoditi, da novija građevina potpuno apsorpira stariju, što se obično zbiva u zbijenim naseljima, ali ovdje nasred polja, teško da je tako.

kao na pr. u Brnazima (vidi prednji broj ovog časopisa). Ne mogu se zapravo složiti s Karamanovim protudokazima za ovu tvrdnju, i to kako s onima o prezbiterijumu u biskupskoj bazilici, tako i o starijoj crkvi na Kapitolu. Tu nije do

broda naišao ipak Marun,³⁸ samo što ju je porušio ložaj, gdje je bila, i to se, naravno, nije dalo utvrditi revizijom, kao što se nije dalo revidirati ništa porušeno. Ali od toga je ipak pronađen odbačeni mramorn

od prezbiterija ipak nešto našlo, dok se nigdje ne govori o rušenju zidova crkve, koja bi bila starija od bazilike, o čemu bi se govorilo bar kao i o prezbiteriju, da su ti zidovi postojali. Drugo, na Kapitolu se za razliku od Crkvine ipak našlo drugih zidova, samo su oni bili uklonjeni na žalostan način, pa

toslava i Držislava. Osim toga tu je ostalo još neistražena prostora, pa ukoliko stara crkva nije iščezla spomenutim uklanjanjem, mogu

³⁶ Treća glavna skupština ... str. 28-29.

³⁷ Iskopine društva »Bihać« u Mravincima, str. 2.

³⁸ Marun, o. c. str. 142.

dovi

Karaman, kad prihvaća, da stariji i mlađi namještaj potječe iz iste crkve, pa se dalje zadržava na njihovom diferenciranju i dolazi do zaključka da crkva potječe iz IX. stoljeća, čime se slažem, iako sam iz velikog opreza kao krajnju granicu njena postanka uzeo X. stoljeće.

Osvrćući se na pitanje zvonika, Karaman načelno prihvaća moje stajalište, pošto je prethodno i njega pokušao moglo spočitnuti ono, što ja Radiću spočitujem, da je isključeno, da bi zvonik počivao na nejednakim zidovima. On kaže, da bi zvonik imao na svojoj pročelnoj i stražnjoj strani zidove ili iste debljine kao i bazilika ili zidove, koji su morali počivati na širom rastvorenim arkadama, čemu da nema potvrde u otkopanim temeljima. Ja bih pao u kontradikciju, da sam tvrdio prvo, ali tako samo predstavlja Karaman, dok sam ja to odbio time, što sam izričito rekao, da nije moguće, da zidovi debeli koliko i oni bazilike, nose na sebi zidnu masu, koja je bila viša nego kod bazilike, dapače vima treba poći k rješavanju ovog problema.⁴⁰ Logično

zidovima zvonika tražim otprilike istu debljinu, koja je kod zidova *f*, *f*₁. Ta i rekao sam povezano s time: »Tu bi morali stajati tragovi trećeg *debelog* čeonog zida zvonika«, pa nisu valjda tri zida zvonika bila debela, a četvrti tanak kao zidovi bazilike. Nije trebalo govoriti, da bi kao alternativa zidovi morali počivati na širom rastvorenim arkadama, kad sam ja izričito rekao: »Prolaz je *morao* biti natkriven svodom, a nad ovim se je *tek počeo dizati* čeonni zid zvonika«. Iz ovoga se jasno vidi, kako zamišljam konstrukciju zvonika, pa proturazlozi, koje Karaman

Ja sam uistinu rekao, da je prolaz pod zvonikom zajamčen analogijom kod drugih crkava: »sv. Spasa u staroj Vrlici, sv. Vida u Dobrinju, u Biogradu i na Stupovima u Biskupiji«, i to stoji. Karamanov proturazlog sastojao bi se u tome, što je prolaz kod tih crkava doduše bio natkriven svodom, ali da je u tim slučajevima prolaz bio sužen, i da su konstatirani ostaci zidnih ostataka s jedne i s druge strane prolaza. Kao da bez tih »ostataka« nije moglo biti svoda? Kod sv. Spasa na pr. svod i nije u osi s prolazom, transverzalno. Nego,

zvonikom trijema i nijedna nije imala sa strana prolaza mauzoleje kao naša bazilika. Ni kroz jedan takav otvor nisu prolazili veliki sarkofazi kao kroz naš, a najmanje se još i okretali, i to u trijemu i u samom prolazu na svom putu u mauzoleje, pa im stoga nije bio potreban pun rastvor, dok ovdje jest, i zbog toga je ta razlika, što je samo neznatna varijanta i ništa bitna. To sam uostalom i naveo.⁴¹ Ne vidim ništa osobita u tome, što zidovi *f*, *f*₁ zadržavaju istu debljinu u čitavoj dužini predvje stvar

kroz čitavu dužinu zidova, to više, što su ti zidovi

³⁹ Gl. o tomu opširnije u mojoj raspravi »Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina«, Rad Jugoslavenke akademije znanosti i umjetnosti br. 288. Zagreb 1953, str. 315-319.

⁴⁰ Gunjača, Revizija ... str. 29.

⁴¹ Gunjača, o. c. str. 28-30.

rastvorima radi prolaza sarkofaga. Ovim je, mislim, stvar opet vraćena na svoje mjesto i zadržala prvotnu snagu.

Kad sam se ovdje već osvrnuo na jednu Karamanovu bilješku, koristim se prigodom, da se usput osvrnem i na onu prethodnu (br. 16). Možda krivo mislim, ali ne mogu se oteti utisku, da je to Karamanov odgovor na moja razlaganja o funkcionalnoj ulozi poluobljih kontrafora kod starohrvatskih crkava, a ne o dekorativnoj, kako drži on. Na to pitanje osvrnuo sam se u svojoj radnji »Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje«⁴² i povezao funkciju kontrafora sa podržavanjem presvodnog krova. Ali u Karamanovoj bilješci ne nalazim iscrpan odgovor, jer je tu trebao opovrći stavku po stavku, pa do toga, ostajem pri svome. Mogu samo napomenuti, da ja itekako vodim računa o količini pronađene sedre, i lučim, da li je ona mogla pripadati manjim ili većim presvođenim dijelovima crkve, ostavljajući po strani čak i činjenicu, da oskudan nalaz sedre još uvijek nije dokaz, da sedre nije bilo više, nego da je s vremenom raznesena kao i ostalo srušeno kamenje sa arhitekture. Ovdje sam ponukan da istaknem, da sam u Cetini (gdje je crkva sv. Spasa sa kontraforima)

sabirati sedru, njome rekonstruirao svodove i lukove, ostatke složio na figure, kako bih izmjerio i fotografirao količinu, kad se dokonča iskapanje, unatoč tome, što je dosta sedre ugrađeno u aktuelne grobove. Međutim te figure, koje su bile skupljene u toku g. 1947. i 1948., raznijeli su seljaci u našem odsustvu, naročito Stevan Barišić, koji je sedrom napravio štalu, tako da sam u daljim radovima od 1952. do danas

tvrditi, da je sedre bilo mnogo, i to će potvrditi moji suradnici, pa držim, da ta količina potječe sa presvođenog krova crkve sv. Spasa.

Sada da se osvrnem još na samostan. Ja sam nazvao samostanom kompleks ruševina, koji se nalazi sjeverno od bazilike. Ovdje se najprije bez veze sa Karamanovim osvrtom koristim prigodom da nešto korigiram. Naime, izjasnio sam se: »Na prostoru

nika nalazi se na njih naslonjen

stranu bazilike prislonio se prostran samostan«⁴⁴

samostan naknadno prislonjen. Međutim tu ima naknadnog prislanjanja, ali i originalnog organskog vezanja sa zidovima bazilike, a to su zidovi *h*, *h*₁ na tlorisu.⁴⁵ Otkopani ostaci zaista upućuju, da je tu bilo prostorija za stanovanje i gospodarstvo. Nije nužno, da laičko gospod

kao što je crkveno, a kako je poznato, da su se samostanci bavili i crkvom i gospodarstvom, to me susret ovih dvaju objekata na skupu doveo do suda, da se tu radilo o samostanu. Istina, mi za taj samostan nemamo spomena u dokumentima, niti se pronašao kakav

dao bilo kakvu njegovu atributu, ali zato još se uvijek može tvrditi, da na osnovu situacije i odnosa sa bazilikom ništa drugo ne može imati veće vjerovatnosti. Karaman kaže

⁴² Starohrvatska prosvjeta. III. serija br. 2. Zagreb 1952, str. 74-77.

⁴³ Gunjača, o. c. str. 31.

⁴⁴ Gunjača, o. c. str. 48.

⁴⁵ Tehničkom griješkom je zid *h* izvučen kao neorganski sa bazilikom, ali to na nabačevoj skici »Topografski pregled nalaza«.

morao biti većeg značenja,
ni u tradiciji ni u dokumen-
ta što je ona ovdje zamrla,⁴⁶ te nam ostavila traga samo u toponimima: Kapi-
tul, Biskupija i Cecela. Izgubio se čak stariji naziv sela Biskupije, koje se
zvalo Pet Crkava. A što se spomena u dokumentima tiče, to je malo neobično
pitanje za arheologe, koji su mnogo i mnogo
tama ne spominje, a i za historičare, koji znaju, da se mnogo toga moralo zbi-
vati, o čemu nam dokumenti nijesu ostavili ni traga. Bit će, da je meni bilo
lakše reći, da je ovo bio samostan, jer sam otklonio uvriježeno mišljenje, da
je tu bila rezidencija hrvatskog ili kasnije, kninskog biskupa, što Karaman
ovdje pokušava ponovo povratiti. No budući
viješta još i poseban osvrt na moju radnju »O položaju kninske katedrale«,
u kojoj se taj predmet tretira, to sam, da izbjegnem ponavljanje,
sačekati taj osvrt i odgovoriti odjednom.

⁴⁶ Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Zvonimir, str. 262, 311.